



AUTOR: **Javier Cabo**

Blanca-Ana Roig Rechou (coord.). 2018. *María Victoria Moreno. Homenaxe. Palabra fértil no tempo*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro, XXXVIII, 336 pp.

O trixésimo sétimo volume dos *Cadernos Ramón Piñeiro*, editado polo Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, homenaxe a mestra e escritora María Victoria Moreno no ano en que se lle dedicou o Día das Letras Galegas, 2018, co título *Palabra fértil no tempo*. A pouco que coñezamos a traxectoria vital e literaria da cuarta autora honrada con esta efeméride —quérese dicir, cuarta muller entre un total de cincuenta e dous autores—, sabemos que a súa palabra, nunha lingua adoptada consciente e amorosamente malia non ser a materna, foi indubidabelmente fértil no tempo. O volume reúne abordaxes da súa prolífica obra, nomeadamente dende o ámbito dos estudos da LIX galega, achegas dende o afecto ao labor e á biografía de Moreno, un coidado traballo que pon a dialogar literatura e artes plásticas e constitúe un estímulo para continuar a investigar e profundar no corpus. De certo, realízase un percorrido exhaustivo, rigoroso e non exento de cariño pola vida e obra de Moreno.

Xa no limiar, Blanca-Ana Roig Rechou acode á súa tese de doutoramento, *A literatura galega infantil. Perspectiva diacrónica, descrición e análise da actualidade* (1994), para salientar o carácter innovador da escrita de María Victoria Moreno, o seu fondo lirismo e tenrura, e a súa busca da implicación do lectorado. A seguir, os enfoques máis biografistas veñen da man de persoas próximas a ela como Xesús Alonso Montero, quen viviu o seu proceso de inmersión na lingua galega sendo ambos docentes no Lugo dos 60, e escribe

sobre o seu compromiso cultural coa Galicia antifranquista: impartir clases de galego en determinada altura da ditadura (1973) supúxolle a retirada do pasaporte, en particular cando as aulas foron no Ateneo de Ourense, ao que o propio Alonso Montero estaba vinculado, e dirixido polo comunista Manuel Peña Rey. Esta “extragalega que escribía no noso idioma” tamén o ensinaba, vixiada de preto pola policía, “con fervor, acordes reivindicativos e coa música moral que posúen os mellores compromisos cívicos” (p. 33). A propia Moreno ten recoñecido a influencia de Alonso Montero: “a actitude ante a lingua, a ética e o compromiso cos seus falantes herdeiros de quen foi o meu mestre, de quen me honro en recoñecer como mestre” (citado en *La Voz de Galicia* [22 de decembro do 2000], p. 38).

6

A esa ética e compromiso aluden tamén o amigo e tradutor Xabier Senín e Isabel Soto noutro artigo que percorre a vida de Moreno, dende a paixón polo latín e o mundo clásico cando estuda o Bacharelato en Barcelona —onde aprende catalán e francés— até os estudos de filoloxía románica na Complutense de Madrid, con Rafael Lapesa e Dámaso Alonso, docentes fundamentais na súa formación. Relátasenos como acometeu o proxecto “quixotesco” de dar clase aos galegos e galegas da súa propia lingua, e como levou adiante proxectos tan fermosos como a librería Xuntanza, a constitución de GÁLIX, ou a dirección, canda David Otero e Antonio García Teijeiro —tamén as palabras destes compañeiros terán o seu lugar no volume— da colección Árbore de Galaxia. Falan tamén Senín e Soto de como María Victoria Moreno foi a segunda Nosa Señora das Letras, no marco da celebración que a Plataforma de Crítica Literaria Feminista A Sega organiza cada 15 de agosto, Día das Galegas nas Letras. Pola súa banda, a tamén escritora e mestra Fina Casalderey, amiga de Moreno, conta como se coñeceron entrando a década dos 80, cando a Lei de Normalización Lingüística comezaba a canalizar necesidades postergadas até entón, como a da formación en lingua galega. Ela comezou a impartilo, ademais de escollelo xa para sempre como lingua, e coidar a súa corrección, lembrando o célebre poema de Celso Emilio Ferreiro “Falo e escribo galego porque me peta! Por ética e por amor a Galicia” (citado en *El Correo Gallego* [8 de maio de 1974], p. 72).

A importancia e influencia do seu labor docente quedan patentes con artigos como o de Eulalia Agrelo: “alistouse no bando dos militantes que loitaban nas trincheiras da resistencia cultural” (p. 81), e a poesía de Miguel Hernández comparecía decote nas súas clases. “A súa práctica docente afastábase

das ríxidas bases educativas do franquismo, non só por incorporar contidos desautorizados, senón por rachar coas metodoloxías máis autoritarias e introducir os afectos na aula” (p. 82). Moreno introduciu os afectos na aula, e foi pioneira en abrir o camiño da inclusión a raíz da súa experiencia —o seu primeiro marido José Luis Llácer foi director do Colexio da ONCE en Pontevedra—. Aínda que ela non fose consciente “estaba a axudar a poñer as bases dun modelo pedagóxico inclusivo que se correspondía co seu modo de entender a vida e concibir o mundo” (p. 83). Vencendo a estrutura xerárquica da ONCE ao comezo dos oitenta, o afán renovador de Llácer e Moreno propiciou cambios como a creación do Concurso de Contos en Lingua Galega para nenos invidentes, que chegou a xuntar 30.000 concursantes nas súas vinte e cinco edicións.

Tamén dende a didáctica Marilar Aleixandre afonda nunha novela para público adulto, *Onde o aire non era brisa*, para nos achegar unha lúcida valoración da mesma. Finalista no Premio Café Gijón no 1969, foi a súa única novela en castelán —presentaría, trinta e sete anos despois, como *Donde el aire no era brisa*, ao X Premio de Novela Curta Manuel Díaz Luís, que gañou por unanimidade do tribunal—, e traduciu a Xabier Senín para Galaxia en 2009. Aleixandre refire a pegada de súa nai, a tamén mestra Sara Márquez, no personaxe de Elena, que chega a unha aldea castelá para dar clase aos fillos de labregos en pleno franquismo, enfrontándose aos representantes do poder —alcalde, igrexa, Acción Católica— e ás súas espoliacións e abusos: coa metáfora do leite represéntaselle ao lectorado, dende o primeiro momento, o funcionamento do aparato de poder franquista. Elena consegue que o leite en po da axuda americana chegue ao seu destino, á alimentación dos nenos mal nutridos da súa escola, en troques de ser repartido entre certos altos cargos para mesturalo con cacao. Fala Aleixandre da fame padecida nos anos da ditadura, logo de ser abolida a reforma agraria da República, que conseguira aumentar a produción, e como nesa España de cartillas de racionamento, estraperlo e analfabetismo froito da pobreza —os nenos de Alcores de Donalvar aprenden a traballar antes que a xogar— houbo mestras heroicas. Inclúese no artigo un debuxo da mestra protagonista de *Mar adiante*, realizado pola propia Moreno: con pano na cabeza, pés descalzos, sorriso luminoso, un libro de contos na man e unha guitarra na outra, encarna a escola soñada, libre e navegante, a bordo do “Arroás”, destouta novela para nenos do ano 73, que contrasta coa “cruamente real” de Alcores de Donalvar.

A vontade de renovación pedagóxica de Moreno, que refire Luís Alonso Gírgado no seu artigo, e o novo enfoque didáctico da lingua e literatura galega, baseado na importancia de darlle espazo aos textos e á lectura, de estudar o presente e de relacionar a literatura con outras áreas culturais, quedan patentes ao longo da nosa lectura do volume. Afondan tamén na súa obra Luís Cochón, que estuda a narración e focalización en *Anagnórise* (1988), contemplando a idoneidade do diálogo como elocución, e clasificándoa de novela exemplar, ou María Xesús Fernández, quen atende á viaxe, ao camiño, como estrutura narrativa nesta mesma novela. Fronte aos mundos míticos doutras novelas xuvenís da altura, relatos iniciáticos (*Arnoia*, *Arnoia*, de Xosé Luís Méndez Ferrín, ou *O segredo da pedra figueira*, de María Xosé Queizán, ambas as dúas de 1985), nesta novela cóntaselle á xente moza a súa contemporaneidade máis próxima. A través do diálogo socrático chégase ao (re)coñecemento. Nos temas e motivos de *Anagnórise* investiga Mar Fernández Vázquez, quen cataloga a novela como de formación, amorosa, e a súa estrutura como circular e con final aberto. Menciona a innovación formal, o emprego dos motivos para achegar verosimilitude á trama, e o constante xogo intertextual.

8 Carmen Ferreira alía a vontade de renovación pedagóxica coa creación literaria de María Victoria Moreno: a través da novela *Mar adiante* (1973), salienta o contexto en que emerxeu (o cambio pedagóxico coa Lei de Reforma Educativa de 1970, e a necesaria dotación de material aos mestres e mestras, sobre todo en lingua galega, para paliar o proceso de aculturación sufrido) e as liñas que a novela transita: liberdade educativa e persoal, amizade, solidariedade, defensa da natureza e respecto á diferenza. Cambia estereotipos —velaí o rol do lobo, que aparece humanizado e auxiliador—, e narra a súa escola soñada cun ton lírico e tenro.

Isto plasmouse no seu exercicio docente, e contamos no volume co testemuño dunha súa alumna, Moncha Fuentes, quen foi profesora no Instituto Santa Irene de Vigo. Fuentes relata como coñeceu a Moreno nas aulas do instituto feminino (hoxe Valle-Inclán) de Pontevedra, localizadas nos sotos onde puido estar preso Alexandre Bóveda antes do seu asasinato a mans dos fascistas na Caeira, e como alí escoitou a “Elegía” a Ramón Sijé de Miguel Hernández: “Nunca foron asépticas as súas clases”. Máis recentemente, Eva Mejuto, malia finalmente non ter a sorte de “tocarlle” Moreno como profesora, lembra como, na súa adolescencia, as persoas adultas ao seu redor desprestixiaban o instituto de Vilalonga e mandaban os fillos estudar á “cidade”, ao que ela replicaría “habera moito “nivel” en Pontevedra (canto auto odio e

canto clasismo atesouraba a palabra “nivel” nos seus beizos), pero en Vilalonga hai unha escritora” (p. 210). De Moreno lembra Eva Mejuto a capacidade de escoita, e como a alentou a preocuparse pola métrica dos sentimentos, máis do que pola dos versos.

Valiosa achega é a de Ánxela Gracián, quen se mergullou na inxente biblioteca de María Victoria Moreno, xenerosamente doada ao Instituto Torrente Ballester de Pontevedra. Se nas bibliotecas construímos unha “orde alternativa do mundo”, nas acaídas palabras de Walter Benjamin que Gracián trae ao seu artigo, queda clara cal era a desexada por Moreno: o *Quixote* comparece en diversas edicións e coleccións, en estudos minuciosamente anotados e subliñados, en volumes regalados e dedicados... E tamén as novelas exemplares cervantinas, dicionarios, historias e teorías da literatura, *Tiempo de silencio*, de Luis Martín-Santos (1962), cuxa influencia percibimos na descrición detallada do arrabalde xitano de Santa Marta de Vélaros, en *Guedellas de seda e liño* (1999), e dende logo literatura galega: xoias de bibliófila como a primeira edición de *O Divino Sainete* de Curros Enríquez ou *Sempre en Galiza* de Castelao; Ferrín, Avilés de Taramancos, Cunqueiro, Fole, Blanco-Amor, Pimentel, Manoel Antonio; e tamén volumes de Freixanes ou Tarrío, e números de *Grial*, *A Nosa Terra* ou *Nós*, poboan os estantes.

Dende un enfoque feminista, Isabel Mociño acomete o seu artigo advertindo da escaseza de mulleres homenaxeadas no Día das Letras Galegas (referimos xa a crueza das cifras, catro fronte a corenta e oito), e salienta os xogos de intertextualidade en *Mar adiante*, onde os contos tradicionais e fábulas son moitas veces postos ao revés para evidenciar as desigualdades. En *Guedellas de seda e liño* (1999), os binomios dicotómicos revolúcionanse co ton lírico, tenrura e defensa da solidariedade da escrita de Moreno. Son moi destacábeis as rapazas e mulleres protagonistas, e as novas temáticas abertas para público adolescente, non exentas de crítica social: o carácter represivo do sistema educativo, a identidade, os conflitos familiares e sociais, o amor e a morte, a violencia machista, o racismo, as drogas... Nunha liña semellante, Marta Neira aborda as personaxes femininas en *O amor e as palabras*, case todas rapazas (con nome e apelido) novas e decididas, malia compareceren tamén mulleres maiores e de ámbito rural. Son todas observadoras, curiosas e reflexivas, aínda que tamén cometen erros, e velaí Vanessa Bouzas, protagonista de “S.O.S.”, relato escrito en 1992, que recorre ás anfetaminas para estudar. De certo, pódese ler como ensaio do personaxe de Vanessa Leal (*Guedellas de*



*seda e liño*), pois ademais de compartiren nome as dúas protagonistas, viven coas súas nais, que nos dous casos traballan nun asilo e para dona Elisa (nova coincidencia antroponímica) e loitan por sacaren as fillas adiante. As dúas Vanezas terán contacto co mundo das drogas (moito máis directo neste relato, “S.O.S.”). Por outra banda, podemos ler en Ama, protagonista que narra a un grupo de rapaces en “O amor e as palabras”, un trasunto da propia autora.

No seu artigo, Verónica Pousada achega unha análise fraseolóxica de *Leonardo e os fontaneiros* (1986), novela innovadora na súa estrutura, bebedora da *Rayuela* de Cortázar, ao permitir escoller diferentes itinerarios para a lectura. Contrapón Pousada a riqueza das unidades fraseolóxicas desta novela coa feroz realidade, aínda vixente: é no contacto coa LIX cando nenos e nenas teñen o seu primeiro achegamento á fraseoloxía e ás expresións figuradas galegas. Ademais de realizar unha brillante análise sobre a orixe das unidades fraseolóxicas de Moreno nesta novela, Pousada chama á reflexión sobre a necesidade de contactaren as crianzas coa fraseoloxía galega xa na casa.

Finalmente, Xesús Rábade Paredes, alumno seu tamén, chega a conclusións interesantes ao abordar a súa —única— produción poética, *Elexías de luz* (2006): “ao modo de Rosalía ou de Cunqueiro, toda a produción dela organizase como un sistema perfecto de interrelación e correspondencias” (p. 277). De certo, podemos —e se cadra debemos— ler a obra de Moreno como un macrotexto, gozar cos xogos inter e intratextuais que abundan na súa produción narrativa, e reparar tamén na poética: “espléndidos sonetos, redondillas e formas libres de paralelismo e acento popular”, en palabras de Rábade, onde as “vellas sombras presiden novos cantos” (p. 278), e atopamos o pouso de Lorca, Celso Emilio Ferreiro ou Amado Carballo entre os versos de Moreno.

O volume ofrece espazo tamén aos afectos, e á lembranza dos compañeiros na aventura de lanzar a colección *Árbore* de Galaxia, David Otero e Antonio García Teijeiro, que lembran a Moreno como unha muller nada conformista, esixente e rigorosa, mais que sempre manifestaba as discrepancias e os seus argumentos amorosamente. Salientan os dous a súa enorme xenerosidade neste proxecto e a súa solidariedade cos compañeiros. Queda así mesmo recollido o recordo agarimoso de Manuel Uhía, quen ilustrou *Leonardo e os fontaneiros*, *Un cachiño de bica*, *Eu conto, ti cantas*, e moitas outras obras de Moreno.



Pecha o volume unha completa bibliografía de Belén Bouzas Gorgal, tanto da prolífica obra de María Victoria Moreno como das abordaxes teóricas sobre ela, entrevistas en prensa e outros materiais. Botamos en falta, con todo —mais non nesta bibliografía, certamente rigorosa e exhaustiva, senón nos Informes de Literatura do CRPIH, fonte fundamental para o traballo de hemeroteca— certo traballo impreso, xa que non dixital, realizado pola Plataforma de Crítica Literaria A Segra no ano 2015, en que se lle dedicou o II Día das Galegas nas Letras a María Victoria Moreno, como o caderno de análise “A Fondo” publicado co semanario *Sermos Galiza* o 25 de xuño de 2015, no seu número 116. Coordinado por Ánxela Lema, conta con textos de Pedro Ferriol, Begoña Llácer ou Manuel Bragado. Mais si que son recollidas as referencias na prensa á propia celebración deste Día, ou o especial que o mesmo xornal lle dedicou no ano 2018, cando se lle honrou coa efeméride oficial da Academia.

Por último, merecen moi especial atención as ilustracións. Alén do seu valor artístico, dialogan de maneira intelixente e sensíbel cos textos do volume e cos da propia autora, complementando as imaxes fotográficas que retratan a Moreno, documentos persoais e portadas dos seus libros: os debuxos con diferentes técnicas de Carmen Franco Vázquez, Guillermo Calviño Santos, Javier Cabo Villaverde, Estela Leticia Freire Pérez, Olalla Cortizas Varela —quen realiza un interesante xogo interartístico co título *Anagnórise* e o debuxo do retrovisor dun coche, e aínda achegará outro con papeis recortados e un caderno co título (inicial) *I.T.V. (Diario da luz e a sombra)*—, as expresivas *collages* de Cristina Trigo Martínez ou Candela Rajal Alonso, de cuxa autoría tamén é a cuberta, e mesmo algúns fermosos exercicios de *objet trouvé* e fotografías. A “materia prima” en moitas destas montaxes é a propia da literatura: plumas, lapis, cadernos, papel cuadriculado ou a inspiradora fotografía final de Estela Freire dun libro en branco aberto nunha carballeira, camuflándose as follas do papel coas das árbores, que convida a mergullarnos nas páxinas e seguir investigando no mundo María Victoria Moreno.

*Lara Rozados Lorenzo*  
Universidade de Santiago de Compostela/  
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades